

УДК 811.161.2'366.5

Б 26

Володимир БАРЧУК

МОРФОЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ТАКСИСУ

Стаття присвячена теоретичним аспектам морфології дієслова. На основі концепції граматичної надкатегорії темпоральності, в структурі якої перебувають категорії інтервалу, часу, таксису, встановлено репрезентанти таксису на морфологічному рівні, визначено статус та функціональну спроможність дієслівних граем. Дієприслівник є ядерною формою дієслова як морфологічна граема таксису з узагальненим значенням послідовності та ситаксису. У функції таксисного предиката з дієприслівником координує особове дієслово, роль таксисного предиката властива й предикативові.

***Ключові слова:** темпоральність, інтервал, час, таксис, особове дієслово, дієприслівник, предикатив.*

***Постановка проблеми.** Граматична категорія таксису спрямована в синтаксис: для вираження темпорального порядку дій необхідна взаємодія щонайменше двох таксисних предикатів, які об'єктивно утворюють поліпредикативну структуру. Поняття таксисного предиката [2, 92 – 98, 276 – 290] визначальне для інтерпретації граматичного змісту і природи таксису, оскільки дає можливість не лише формалізувати таксисну конструкцію, а й визначити синтаксемний рівень репрезентації таксису.*

***Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Традиція розглядає таксис як семантичну [4, 234] чи функціонально-семантичну категорію [12, 867; 10, 92], природа якої визначена відповідною синтак-*

сичною структурою та семантичною функцією її компонентів. Тож як на синтаксемному рівні, так і на рівні поліпредикативних синтаксичних конструкцій формальні репрезентанти таксису – набір неспеціалізованих засобів, що за певних умов (у структурі поліпредикативних конструкцій) здатні набувати функцій вираження темпорального порядку.

Суттєво, що таксис у сучасному розумінні виокремлено в межах обґрунтування статусу граматичних категорій дієслова [13]. Цілком умотивованим є пошук та характеристика морфологічних засобів його вираження [3]; навіть сформовано поняття таксисних мов, в основі якого – граматична специфіка і функції дієприслівників у різних за граматичним ладом мовах [8, 300].

З іншого боку, інтерпретація таксису прогнозована підходом до типології таксисних конструкцій. Зокрема типовою є характеристика таксису за різновидами поліпредикативних синтаксичних одиниць, наприклад, складносурядних і складнопідрядних речень, які кваліфікують як форми незалежного та залежного таксису відповідно (див.: [10]). Впадає в око, що при такому підході відбувається ототожнення синтаксичного зв'язку зі зв'язком між таксисними предикатами. Водночас обидва типи таксисних конструкцій здатні виражати ті самі значення таксису. Це засвідчує, що вказане ототожнення не має належного підґрунтя, а особливості таксисної форми об'єктивно виявляють інші типологічні ознаки.

Мета статті – розв'язати проблему статусу категорії таксису та характеристики морфологічних особливостей таксисної форми не з погляду морфологічних засобів вираження таксису, а в аспекті його морфологічної репрезентації. Це дасть змогу адекватно кваліфікувати морфологічні таксисні одиниці та, через їхню предикатну функцію, встановити таксисну спроможність поліпредикативних конструкцій. Сьогодні до таксисних часто зараховують будь-які поліпредикативні структури безвідносно до властивостей предикатів, що їх утворюють.

Сучасна граматики уточнює морфологічні ознаки дієприслівника: якщо морфологічна традиція фіксує в дієприслівника категорію часу [9, 179], то новітня концепція такий погляд спростовує: дієприслівники

«співвідносні з формами дієслів теперішнього і минулого часу, утворюючись від цих форм, проте часова співвідносність не є вираженням значень теперішнього і минулого часу» [5, 208]. Вважають, що цілком обґрунтоване заперечення в дієприслівника категорії часу є підставою для «кардинальної зміни його статусу» [6, 320].

Варто зауважити, що немає достатніх аргументів для того, щоб вважати категорію часу диференційною ознакою дієслова. Наприклад, більшість форм дієслова (інфінітив, дієприслівник, дієприкметник) не виявляє часових ознак; граматична традиція заперечує часове значення у Vf (відмінюваного дієслова) у недійсних способах (наприклад, умовному й наказовому). Опертя на час як диференційну ознаку дієслова неминуче руйнує його морфологічну структуру.

Необхідне суттєве уточнення: диференційною дієслівною категорією є темпоральність, що має статус надкатегорії, у структурі якої базовою є категорія інтервалу. Тож усім дієслівним формам властиве значення інтервалу, інші темпоральні значення (часу і таксису) виявлені спорадично, відповідно до морфологічних особливостей дієслівних словоформ. Інтервал виражає дієвість – частиномовне значення дієслова; дієвість втілює ключову дієслівну ознаку – тривання, виявлене як лінійна незворотна спрямованість моменту здійснення дії безвідносно до позиції відліку. Час як зовнішня, а не іманентна темпоральна ознака дієслова виражений у словоформі завдяки тому, що їй уже властиве тривання; час тільки інтерпретує це тривання з погляду локалізації дії на темпоральній осі. Наприклад, віддієслівні іменники не мають ознак часу саме тому, що не виражають дієвості, тобто їм не властиве значення інтервалу.

Отже, інтервал об'єднує усі форми дієслівного частиномовного класу. Пор.: *заспівувати* (інхоативність (починальність)), *заспівую*, *заспівуючи*, *заспівуючий*; *відпрацювати* (фінитивність), *відпрацюю*, *відпрацювавши*), *відпрацьований* і под. Підкреслена форма дієприкметника є штучною. Функціонально-стилістичні обмеження, що виявляє формотворення дієприкметника в українській мові, виводить його на периферію чи й за межі структури дієслова. Дієприкметник – раритетна форма української граматичної системи, це клас віддієслівних прик-

метників із майже втраченими дієслівними ознаками. З огляду на морфологічну природу дієприкметник є віддієслівним ад'єктивом, його дієслівні ознаки повністю нівельовані (див., наприклад [5, 129 – 132]). Зарахування його до дієслова на підставі аналітичних форм із зв'язкою *бути* [там само, 132], на нашу думку, недостатньо обґрунтоване. «При транспозиції дієприкметника в дієслово посилюється збережена в ньому дієслівна категорія виду», водночас «майже всі вони позначають доконаний вид» [там само]. Але втрата формальної парадигми (у нашому випадку бінарної видової опозиції) є наслідком втрати граматичного значення. Уважаємо, що віддієслівний ад'єктив при транспозиції не виражає значення виду. Наприклад, сучасна двокомпонентна категорія числа (однина/множина) відображає занепад колишньої трикомпонентної парадигми (занепад двоїни). У випадку занепаду одного з компонентів сучасної числової парадигми граматична категорія числа іменника перестане існувати; вона може зберегтися, наприклад, в системі займенникових слів, що координують із дієсловом-присудком. Число стане дієслівно-предикатною категорією. Семантично кількість (як і парність) у сучасній українській мові в структурі іменника буде виражена, але не як граматична категорія. Функціонально-семантичну нішу заповнять аналітичні форми (наприклад, іменниково-числівникові сполуки).

З іншого боку, при дієслівній транспозиції власне прикметника будуть актуалізовані значення часу і способу (як і у випадку з дієприкметником), але це з морфологічного погляду не перетворює прикметник у дієслово. На підставі рефлексії у віддієслівного ад'єктива периферійної дієслівної категорії виду зараховувати його до дієслівної аналітичної форми немає достатніх підстав. Окрім того, будь-яка транспонована форма перебуває за межами морфології в царині синтаксису; в нашому випадку транспоновані дієслова з формального і функціонально-семантичного погляду є предикатними синтаксемами.

Статус дієприслівника розглядають інакше. Дієприслівник визначено як морфологічний прислівник [5, 207 – 211]. Але звернімося до особливостей вияву дієслівними формами центральної диференційної семантики темпоральності. Дієприкметник поступово випадає з діє-

слівного складу через втрату регулярної семантики інтервалу (відсутність критично необхідної парадигми як фазових, так і кількісних значень), хоч окремі різновиди інтервалу, властиві дієприкметникові, утримують його в системі дієслова: *перечитати усі книги, перечитую усі книги, перечитуючи усі книги, перечитані усі книги* – дистрибутив; *недочитати книгу, недочитую книгу, недочитуючи книгу, недочитана книга* – недостатність (інтенсив). Упадає в око, що дієприкметник, узгоджений з іменником, втрачає дієслівну здатність керувати об'єктом у непередикатній позиції. Отож значення інтервалу зумовлене головно морфологічним складом та синтаксичною функцією, що визначають морфологічний статус дієприкметника.

Інші складники дієслівного морфологічного класу виявляють його ознаки повною мірою. По-перше, усім властиве значення інтервалу, а інтервальна парадигма представлена в інфінітива, особового дієслова і дієприслівника однаково. По-друге, кожна дієслівна форма виявляє властиву морфологічну специфіку. Інфінітив як дієслівний іменник має найвужчий спектр дієслівних ознак: окрім інтервалу, виражає значення перехідності й виду. Найбагатше дієслівне значення відмінюваного дієслова (окрім виду й перехідності, також спосіб, особа, число, рефлексивно рід); це зумовлено його присудковою функцією; зі спектру диференційної семантики темпоральності Vf властивий інтервал і час. Дієприслівник має ті ж загальні дієслівні ознаки, що й інфінітив, але виявляє особливу темпоральну семантику – таксису. Вилучення дієприслівника зі структури дієслова неможливе з двох основних причин: 1) дієприслівнику властиве базове дієслівне темпоральне значення інтервалу та він є спеціалізованою морфологічною формою вираження таксису; 2) дієприслівник, на відміну від інфінітива й дієприкметника, облігаторно виконує ключову дієслівну синтаксичну функцію – присудка. Роль прислівника для дієприслівника є вторинною та має вузькі межі [7, 25]. Втрата дієслівної функції предиката зумовлена семантичними особливостями дієприслівника і «зовні виражається у відсутності відокремлення» [1, 119]; дворядна координація, що виражає взаємозалежність між первинним і вторинним присудками, через актуалізацію семантики ознаки незмінної грамеми дієприслівника та

однобічної спрямованості його на особове дієслово, нівелюється й переходить у прилягання, а дієприслівник адвербіалізується; проте роль обставини може виконувати обмежена кількість дієприслівників певних форм, зорієнтованих на семантику способу дії – *лежачи* (але не *пролежавши*), *стоячи* (але не *ставши*), *згинаючись/зігнувшись* (але не *згинаючи/зігнувши*) і под.) [2, 93].

Диференційна для частиномовного дієслівного класу синтаксична функція присудка об'єднує Vf та Vadv (особове дієслово та дієприслівник). З цього погляду обидві форми утворюють ядро дієслівного класу: у центрі перебуває Vf як функціонально самостійний присудок, до нього наближений Vadv як дублер граматичних параметрів самостійного присудка, що дає йому змогу мати словоформне значення таксису. У дієприслівнику закладені два основні типологічні різновиди таксису: таксис послідовності та сутаксис (значення синхронності дій).

Мовознавці, які заперечують часові ознаки дієприслівника, вказують на його здатність набувати значення відносного часу, що вимірюється в інших величинах, характерних для прислівникового класу слів; «це обставинні значення одночасності, часової попередності та часової наступності, які дієприслівники виявляють щодо дії, процесу, стану основного предиката, вираженого дієсловом, а не щодо моменту мовлення» [6. 321]. Вказівка на відносне часове значення є слушною, якщо під часовим значенням розуміємо не морфологічний, а онтологічний час, оскільки відсутність зв'язку із моментом мовлення виключає можливість асоціації темпорального значення дієприслівника з морфологічним часом у виявах минулого, теперішнього чи майбутнього. Відносне часове (краще темпоральне) значення є таксисом. На цю особливість дієслова вказав Р. Якобсон, обґрунтовуючи морфологічну концепцію таксису та визначивши, що час у залежному таксисі функціонує як таксис [13, 143].

Кваліфікувати значення таксису як обставинне некоректно, оскільки воно не вказує на момент здійснення дії (наприклад, *учора*, *завтра*, *після вечері*), що характерне для обставинних темпоральних ситуантів, а на порядок співвідносних дій; таксисні предикати не є обставиною один для одного. Варто зважити, що значення сутаксису

чи послідовності можуть бути виражені синтаксичними конструкціями різного типу, наприклад, не тільки Vf – Vadv (конструкціями з дієприслівником), а й Vf – Vf (складносурядними чи складнодворядними реченнями), що виключає обставинні відношення.

Як було вказано, концепцію залежного/незалежного таксису Р. Якобсона інтерпретували спрощено, пов'язавши з синтаксичним зв'язком. Натомість морфологія дієслова визначає залежний таксис як спеціалізовану форму (дієприслівник), а незалежний таксис, представлений Vf, – неспеціалізованою таксисною формою. Тож, як Vadv, так і Vf – таксисні форми, що різняться морфологічними ознаками та темпоральними функціями, але рівноцінно залучені до формування таксисного значення як складники поліпредикативної структури.

Отже, репрезентантами таксису на морфологічному рівні є дієприслівник та особове дієслово. Дієприслівник відображає узагальнене значення таксису в бінарній опозиції сутаксису і послідовності. Дієприслівники сутаксису на *-чи* виражають синхронність дії вторинного предиката з дією первинного предиката: *працюючи, читаючи, пишучи, співаючи, йдучи* тощо, а дієприслівники послідовності на *-ши (-вши)* вказують на черговість дії вторинного предиката щодо дії первинного предиката: *принісши, усміхнувшись, зробивши* і т. ін. Наявність первинного предиката Vf експліковано дієприслівниковими суфіксами *-чи, -ши, (-вши)*. Залежний, за Р. Якобсоном, таксис виражає маркована морфологічна дієслівна форма, незалежний – універсальна. Без входження Vf у таксисну бінарну структуру вираження темпорального порядку дій неможливе. Здатність дієприслівника морфологічно виражати сутаксис чи послідовність забезпечена нульовим таксисним значенням особового дієслова, як і вторинність дієприслівникового предиката – існуванням первинного предиката. З цього погляду особове дієслово імплікує значення таксису як в позиції первинного предиката, так і в позиції рівнорядного таксису, коли обидва таксисні предикати функціонально однотипні. Наприклад: *Господиня **варила борщ**, щоразу **куштуючи** страву* і *Господиня **варила борщ** і щоразу **куштувала** страву*. В обох випадках – нерівнорядний різновид сутаксису – інтаксис (включення дії дією). Таксисні відношення визначені не

граматичним статусом компонентів, а T-періодами здійснення дій та співвідношенням їх як загальна/часткова. Дія домінантного предиката (*варила*) відзначена T-періодом, до якого входить t-період дії рецесивного предиката (*куштуючи, куштувала*). Загальна дія домінантного предиката включає часткову та семантично передбачувану дію рецесивного предиката (пор.: *підсолюючи, помішуючи, приправляючи* і т. ін.).

Така властивість дієслівних морфологічних форм, спрямованих у синтаксис (експлікувати й імплікувати семантику та структуру співвідносних компонентів), є типовою; пор. форми умовного способу: *ходив би, читав би* і под. або неспеціалізовані засоби вираження умови: наказовий спосіб (*прийди він вчасно, все б обійшлося*), ірреальний майбутній (*прийдеш – врятуєш = прийшов би, врятував би*). Функціональна спроможність виражати умову імплікована в ірреальній семантиці неспеціалізованих форм наказового способу й майбутнього часу Vf.

Функціональна таксисна спроможність дієприслівника й особового дієслова зумовлена їхньою спільною темпоральною ознакою – позицією відліку. Для Vf це темпоральна позиція мовця (т. зв. момент мовлення); для Vadv – інша (співвідносна) дія. Позиція відліку локалізує дію на темпоральній осі, хоч принципи локалізації різні: абсолютна, абстрагована щодо темпоральної осі позиція мовця (мовець перебуває поза темпоральною віссю), відносна, розташована на темпоральній осі співвідносна дія. Особове дієслово не може експлікувати значення таксису, оскільки у ньому вже формалізована позиція відліку – часове значення; дієприслівник не може експлікувати значення часу, бо формалізує позицію відліку, що виражає таксис. Дієслівна форма не може бути водночас зорієнтована на різнотипні темпоральні значення, експлікуючи різні принципи його вираження – різні позиції відліку. Відповідно дієприслівник виражає часове імпліковане значення, поєднавшись із первинним предикатом. Це можливо завдяки тому, що обидві форми виражають спрямовану лінійну дієвість – тривання, тобто мають значення інтервалу. Інтервал як значення внутрішнього тривання, що не локалізує дію на часовій осі, а є її конститутивним фрагментом (інтервал відображений вектором в межах відрізка та не пов'язаний із позицією відліку), є цілком поєднуваним в одній слово-

формі з різнотипними темпоральними значеннями часу й таксису. Завдяки цій властивості інтервал облігаторно представлений усіма формами дієслова.

Як бачимо, таксис на морфологічному рівні репрезентований двома ключовими дієслівними формами – особовим дієсловом і дієприслівником. Значення таксису – визначальна темпоральна ознака українського дієслова, разом з інтервалом виявляє дієслівну дієвість та належність словоформи до дієслівного класу. Це засвідчує ядерність дієприслівника в структурі дієслівних форм.

Щодо системи таксисних предикатів та частиномовного складу з погляду синтаксису речення можемо виокремити ще один асоційований із дієсловом-присудком морфологічний клас словоформ, здатних виконувати роль співвідносного таксисного предиката, – предикативів (предикативних прислівників) – Praed. I. Вихованець зараховує предикативи (слова категорії стану) до аналітичних дієслів [5, 119 – 122]. Вже було зазначено, що присудкові форми з дієсловом-зв'язкою *бути* є синтаксемами, а не морфологічними одиницями. Предикатив як формальний морфологічний прислівник не має парадигматичних ознак жодної з частин мови, зокрема й дієслова; водночас частиномовне значення предикативності не передбачає формальних показників граматичних значень предикативів, функціональна спеціалізація домінує над морфологічним статусом. Складаючи периферію морфології, предикативи імплікують граматичне значення предикативності: персональність (особовість), темпоральність (інтервал, час), модальність (способовість). Персональність виражена як безособовість; предикативи, на відміну від безособових дієслів-присудків (Vf_{33} – *Світає*), виявляють безособову ознаку формально. Інтервал у предикативах представлений як неозначений, тобто типологічно недиференційований, але ідентифікований як тривання, буттєвий стан: *сумно, весело, але й збито; перекопано* (мультиплікативність), *прочитано* (потенційний дистрибутив), *викохано* (достатність) тощо, а також не фіксовані словником *відспівано* (фінітивність), *недоспано* (недостатність). Дієслівні показники у віддієприкметникових предикативів хоч і нівельовано (спадок дієприкметників-ад'єктивів), морфемний дієслівний склад, як видно з прикладів, реф-

лексивно фіксує значення інтервалу. Отже, предикативи неоднорідні, але виявляють семантику неозначеного інтервалу (тривання) (відприкметникові) та його типологічних різновидів (віддієприкметникові). Це надає предикативам сему дієвості. Таким чином, предикативи – асоційовані дієслова безвідносно до творення аналітичних форм, оскільки мають значення дієвості та особи (безособовості) й імплікують завдяки синтаксичній предикатній спеціалізації значення часу і способу.

Предикативи здатні виконувати роль таксисного предиката. Наприклад: *Радісно на серці, коли повертаюся додому; Поле було зорано після того, як випав перший сніг* і под. Це ще один аргумент на користь дієслівності предикативів. Натомість, наприклад, ад'єктивні предикати не здатні входити до таксисних конструкцій.

Висновки. Можемо виснувати, що таксис має ознаки граматичної категорії, оскільки є репрезентантом одного із різновидів темпоральності – співвідносної зовнішньої дієвості. Темпоральність є диференційною дієслівною надкатегорією, у структурі якої значення інтервалу є підложжям для ідентифікації й диференціації дієслівного класу словоформ. Усі темпоральні значення представлені морфологічно. Таксис спрямований у синтаксис, але графемно і семантично репрезентує морфологічний рівень. Ядерна дієслівна форма дієприслівника експлікує значення сутаксису і послідовності, функціонально координує з особовим дієсловом та формує ядро таксисних предикатів. Дієслівні ознаки в залежності від формальної структури експлікує чи імплікує предикатив. Репрезентантами таксису на морфологічному рівні є спеціалізована графема дієприслівника (Vadv) та графеми особового дієслова (Vf) і предикатива (Praed).

Література

1. Азарова Л.Є. Дієприслівники в українській мові : статус, функціонування : монографія / Л.С. Азарова, Е.С. Сосинович. – Вінниця : Універсум-Вінниця, 2005. – 124 с.
2. Барчук В. Граматична темпоральність : Інтервал. Час. Таксис : монографія / В. Барчук. – Івано-Франківськ : Сімик, 2011. – 416 с.
3. Бондар О.І. Морфологічні засоби вираження таксису в українській мові / О.І. Бондар // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 51 – 55.

4. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики : Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис / А.В. Бондарко. – 2-е изд. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 348 с.

5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : монографія / І.Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.

6. Городенська К. Дієслово. Прислівник / К. Городенська // Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – С. 217 – 327.

7. Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові / Л.М. Коць. – К., 1964. – 164 с.

8. Недялков В.П. Типологические и сопоставительные аспекты анализа зависимого таксиса (на материале нивхского языка в сопоставлении с русским) / В.П. Недялков, Т.А. Отаина // Теория функциональной грамматики : Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. – 2-е изд. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – С. 296 – 319.

9. Русанівський В.М. Дієслово / В.М. Русанівський // Граматика української мови. Морфологія / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – С. 157 – 242.

10. Семенова Н.В. Семантика таксиса : концептуалізація і категоризація / Н.В. Семенова. – Великий Новгород, 2002. – 265 с.

11. Слободинська Т.С. Таксис в українській мові : універсальні характеристики та специфічні риси / Т.С. Слободинська. – Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2011. – 404 с.

12. Храковский В.С. Анкета для описания таксисных конструкций / В.С. Храковский // Типология таксисных конструкций. – СПб. : Знак, 2009. – С. 865 – 882.

13. Jakobson R. Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb / R. Jakobson // Selected Writing: Word and Language / ed. S. Rudy. – The Hague : Paris : Mouton, 1971. – P. 130 – 147.

Барчук Владимир. Морфологический уровень репрезентации таксиса. Стаття посвящена теоретическим аспектам морфології глагола. На основанні концепції граматическої свержкатегорії темпоральності, в структурі котрої розположені категорії інтервала, времени, таксиса, установлені репрезентанти таксиса на морфологическом уровне, определен статус и функциональный потенциал глагольных граммем. Деепричастие является ядерной формой глагола как морфологическая граммема таксиса с обобщенным значением последовательности и сутахсиса. В функции таксисного предиката с деепричастием координирует личный глагол, функция таксисного предиката свойственна и предикативу.

Ключевые слова: темпоральность, интервал, время, таксис, личный глагол, деепричастие, предикатив

Barchuk Volodymyr. The morphological level of representation of taxis. The article deals with the theoretical aspects of the verb morphology. On the base of conception of the grammar super-category of temporality, which includes the structural categories of interval, tense and taxis; the taxis representatives on the morphological level are defined; and the status and functional potential of the verb grammemes are determined. The participle is the central form of the verb grammeme as a morphological grammeme of taxis with the generalized meaning of sequence co-taxis. The finite verb and predicative as morphological forms have the features of the taxis predicate.

Key words: temporality, interval, tense, taxis, finite verb, participle, predicative.